

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ МИНИСТРЛІГІ
АЛМАТЫ ҚАЛАСЫ
МӘДЕНИЕТ БАСҚАРМАСЫ
«АЛМАТЫ ҚАЛАСЫ МУЗЕЙІЛЕР БІРЛЕСТІГІ»
КМҚК БЫҚЫЛАС АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚ МУЗЫКАЛЫҚ
АСПАПТАР МУЗЕЙІ

**АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ҚАЗБА ЖҰМЫСТАРЫНАН
ТАБЫЛҒАН КӨНЕ МУЗЫКАЛЫҚ АСПАПТАР:
ЖИНАЛУ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ**
Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

25 қазан 2019 ж.

МАТЕРИАЛЫ
Международной научно-практической конференции
**ДРЕВНИЕ МУЗЫКАЛЬНЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ,
НАЙДЕННЫЕ В АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ РАСКОПКАХ:
ПРОБЛЕМЫ СБОРА И ИССЛЕДОВАНИЯ**

25 октября 2019 г.

MATERIALS
of the international scientific and practical conference
**ANCIENT MUSICAL INSTRUMENTS FOUND
IN ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS:
PROBLEMS OF COLLECTION AND RESEARCH**

October 25, 2019

Алматы, 2019.

ӘЖЖ 902.904.881.91.83 (063)
КБЖ 63.4:85.315
А83

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ МИНИСТРЛІГІ
АЛМАТЫ ҚАЛАСЫ
МӘДЕНИЕТ БАСҚАРУСЫ
«АЛМАТЫ ҚАЛАСЫ МҮЗЕЙЛЕР БІРЛЕСТІГІ» КМҚК
ЫҚЫЛАС АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚ МҮЗЕЙАЛЫҚ
АСПАПТАР МҮЗЕЙІ

РЕДАКЦИЯ АТҚАСЫ:

С.Б. Саров, Ұ.М. Байбосынова, Р. Қайратұлы, Д.Ж. Жайлыбаев,
Ж.Н. Қожакан, А.Б. Сүлейменов, Н.К. Ибраһимов, К.Ж. Жұбатқанова

А83 Археологиялық кезіп жермеушілердің табылған көне музыкалық аспаптар: жиналу және зерттелу мәселелері: Ұлттық архив, ғыл.-танымд. конф. материалдары (Алматы қ., 25 қазан 2019 ж.) Древние музыкальные инструменты, найденные в археологических раскопках: проблемы сбора и исследования: матер. Междунар. науч.-практ. конф. (Алматы, 25 октября 2019 г.) Ancient musical instruments found in archaeological excavations: problems of collection and research: mat. of intern. scient. and pract. conf. (Almaty, October 25, 2019) Жиналған кітапта ред. Р. Қайратұлы, құраст.: Д.Ж. Жайлыбаев, Ж.Н. Қожакан, А.Б. Сүлейменов, Н.К. Ибраһимов, К.Ж. Жұбатқанова. – Алматы: «Ғылым орнамы», 2019. 188 бет. – 27 б. түрлі-түсті жапсырма – қазақша, орысша.

ISBN 978-9965-23-534-4

Бұл ғылыми жинақта археологиялық кезіп жермеушілердің табылған көне музыкалық аспаптардың жиналу және зерттелу мәселелері, сонымен қатар музыкалық аспаптардың бүтінгі жүйе-күйі, аспаптарды орындайтын пығармаларға арналған зерттеулер қарастырылған.

В данном научном сборнике рассматриваются проблемы сбора и изучения древних музыкальных инструментов, найденных в археологических раскопках, а также исследования о нынешнем положении музыкальных инструментов и исполняемых произведениях на них.

This scientific collection examines the problems of collecting and studying ancient musical instruments found in archaeological excavations, as well as research on the current situation of musical instruments and compositions performed on them.

ӘЖЖ 902.904.881.91/83 (063)
КБЖ 63.4:85.315

ISBN 978-9965-23-534-4

© Ықылас атындағы халық
музыкалық аспаптар музейі, 2019

III секция
ӘЛЕМДІК ТӘЖІРІБЕДЕГІ МУЗЫКАЛЫҚ АРХЕОЛОГИЯ
 Секция III
МУЗЫКАЛЬНАЯ АРХЕОЛОГИЯ НА ОПЫТЕ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН

Kolltveit G. A. Scandinavian view on music archaeology research, directions, methodology, and materials.....	79
Мурадова З.А. Иконография музыкальных инструментов раннесредневекового согда.....	85
Каменский А.Н. Кратко об истории музыкальной археологии Новгорода Великого.....	91
Kolltveit G. Jew's harps of bone, wood and metal how to understand construction, classification and chronology.....	100
Gershkovych Ya.P. Korkut's heritage in the Cuman milieu of the North Pontic region.....	111
Қайратұлы Р. Украина жерінен табылған қыпшақ қобызы.....	122
Шәріпбаева А.Т. Санкт-Петербург мұражайларының жинағындағы қазақтың қобызы.....	125
Сулейменов А.Б. Археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған қазақ халқының музыкалық аспаптары.....	133

IV секция
ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ МУЗЫКА МӘДЕНИЕТІ
 Секция IV
**ТРАДИЦИОННАЯ МУЗЫКАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА
 КАЗАХСКОГО НАРОДА**

Жүзбай Ж.Ә. Алшын Дайрабай.....	138
Нұрпейісова С.Қ. Домбыра–дастан тарихының насихатталуы.....	142
Жакыпбек Н.Б. Казахский жетыген: время происхождения и развития.....	151
Алина А.К. Арқа домбырасының пернелік жүйесі.....	157
Жұмашова А.А. Отырардың музыка мәдениеті.....	164
Тауасарова Д.Р. Өмір қысқа, өнер мәңгі.....	169
Мұстафаев Е.Ж. Күй өнерінің тәрбиелік мәні.....	175
Садықов С.Б. Күй өнеріндегі Қоңыр жанрының қалыптасуы мен дамуы.....	180

ОТЫРАРДЫҢ МУЗЫКА МӘДЕНИЕТИ

Қазақ халқының музыкалық аспаптары арқылы музыка мәдениетінің дамығаны оның ерте заманнан бері қалыптаса бастағаны белгілі. Қазақ халқының музыкалық аспаптарының құрылымы, дыбыс ерекшеліктері, ойнау тәсілдері басқа халықтардікінен өзгешелігімен ерекшеленеді.

Қазақ халқының музыка мәдениеті туралы П.С. Паллас, А. Левшин, Ш. Уалиханов, М. Георги, Г. Потанин, С. Рыбаков, Ә. Марғұлан, А. Машанов, Ө. Жәнібеков, Б. Сарыбаев сияқты зерттеушілер мен ғалымдардың еңбектерінде жазылған.

Орта Азия мен Оңтүстік Қазақстанда ойын-сауық қойылымдары мен театр өнері ортағасырларда кең тараған. Жазба деректерде музыканттар, сиқыршылар, актерлер, т.б. әр түрлі өнер иелері жайында жазылған. Ойын-сауық қойылымдары антикалық дәуірден бастау алып, Орта Азия мен Қазақстанда бетперде киген әртістер көбінесе мерекелерде көріністер мен сахналық қойылымдар жасады. Оңтүстік Қазақстанда театр өнерінің дамығанын Құйрықтөбеден (ежелгі Кедер қалашығында) қазба жұмыстары барысында табылған X–XII ғ.ғ. тән бетперде, XI–XII ғ.ғ. қыш ыдыстар, ағаш тақтайшалар арқылы біле аламыз. Сопақша және дөңестеу болып келген бетперденің биіктігі 20 см, ені 12 см. Оның ішкі жағында қалыпқа келтіру кезінде қалған саусақ іздері бар, сырты қызыл ангобпен сыланған. Бетпердедегі көз бен ауыздың орындары тар тесік түрінде кесіліп жасалған. Дөң мұрыны мен қастары томпайтылып берілген, ал құлақтары жабыстырылған [1, 196-б.].

Қазақ халқының музыкалық аспаптарына сазсырнай, қобыз, домбыра, сыбызғы, үлдек, сазген, желбуаз, даңғыра, дабыл, дауылпаз, шыңдауыл, дүңгіршек, асаяк, тоқылдақ, адырна, сақпан, шаңқобыз, желқобыз, тұяқтас, шыртылдауық, кепшік, бұғышақ жатады. Даланың құбылуына байланысты музыка да мұнды, көңілді ырғаққа толы болып келеді. Музыкалық аспаптардың ертеден келе жатқан өз тарихы бар, олардың кейбіреуіне тоқталатын болсақ, мысалы қобыздың қобыз деп аталуы көне түркілердің тәңірге жалбарынған кезде айтатын сөздеріне мензейтініне қарап аспаптың әуел бастан-ақ ғұрыптық аспап болғанына күмән келтіруге болмас. Қобыз өте ерте дәуірден келе жатқан музыка аспабы. Қобыз атасы сазгер, жыршы, ақын, бақсылардың қамқоршысы Қорқыт болған.

Қобыздың ең ескі түрі Ұлытаудың теріскей баурайында бір ғажайып мүсін таста сақталған, ал екінші түрі Қарқаралы аумағында, Дегелең тауының бір алабында VI–VIII ғасырларда бір мүсін тасқа ойып түсірілген. Қобызды аңыз бойынша үйеңкі деген ағаштан жасаған, ол

су жағасында өсетін көп жыл жасайтын ағаш, сабағы жуан, жапырағы өте көп. Үйеңкі дымқыл және құрғақ жерде өсе береді. Қорқыт атаға байланысты туған өлендерде мәселен қобыздың неден жасалғаны былай баяндалады:

*Қарағайдың діңінен
Қайырып алған қобызым.
Үйеңкінің түбінен
Үйіріп алған қобызым.
Қара еменнің өзегін
Жарып алған қобызым,
Ақ қайыңның безінен
Қағып алған қобызым,
Таусылғанда амалым
Нақыл берген қобызым,
Шағылғанда табаным
Ақыл берген қобызым.*

Бұрынғы замандарда қазақ халқының қобызының формасы аққу бейнесіне ұқсас болып келген [2, 105-б.]. Қазақ халқында аққу киелі құс болып саналған оны еш уақытта атып өлтірмейді және аққудың үні жаратылыстағы ең әдемі үн деп есептелген. Ол туралы саяхатшы, этнограф П.С.Паллас: «Аспаптың дыбысы мен сыртқы көрінісі аққуды елестетеді» деп, А.Левшин: «Қырғыздардың ең басты музыкалық аспабы қобыздың үнінен әр түрлі құстардың дауысына еліктейтін табиғи өте ұқсас сарынды естідім» деп жазады.

Қорқыт ата жайындағы аңыздар қазақ, қырғыз, т.б. түркі халықтарының арасында сақталған. Қобызды Қорқыттың қалай шығарғаны туралы мынадай аңыздар бар: ұлы сазгер, әрі жыршы Қорқыт өзгеше музыкалық аспап жасау үшін ойланып жүреді, бір күні түсінде періштелер аян береді, ағаш аспапқа түйенің көңін қаптап, жылқының қылынан шек жаса дейді. Сол айтқандарды орындап, әлгі аспапты қолға алып тарта бастағанда керемет әуен шыға бастайды [3, 2-б.]. Тағы бір аңызда былай делінеді: Қорқыт елсіз жерде Желмаясын мініп келе жатса, алдынан бір әдемі үн естіледі. Ол жерге келсе айдалада өзі тартылып жатқан қобызды көреді. Қорқыт Желмайдан түсіп, қобыздың сарынының тыңдап көп уақыт оның қасында отырады. Қобыздың сарыны басылған кезде қобызды бауырына басып үйіне алып келеді.

Қазіргі Қызылорда облысының Төретап станциясынан бес-алты шақырым жерде, Сырдарияның жағасында мазар болатын, мазарды Ө. Диваев суретке түсірген. Ол жерде қазіргі кезде Қорқыт атаға арналып қобыздың формасында жасалған архитектуралық ескерткіш орнатылған. Авторлары – архитектор Б. Ыбыраев, физик С. Исатаев.

Қазақ халқының музыкалық аспаптары туралы этнограф Ө.Жәнібеков өзінің «Уақыт керуені» атты еңбегінде былай деп жазады: Халқымыздың музыкалық аспабы дабыл арқылы жаудың жақындағанын, ұрыс қимылды бастау, оны тоқтату жайлы дыбыс

беретін болған. Дауылпаз, шындауыл, аңшылыққа қажет болса, даңғыра кепшік той-думан кезіндегі қызықшылыққа арналған. Әсіресе ұрмалардың көпшілігі жаугершілікке, әртүрлі қашықтыққа тиісті хабар беру үшін, аң аулау кезінде құстарды ұшыруға немесе аңдарды тосынға қарай ығыстыруға пайдаланған, ал үшіншілері бақсының сарынын ғұрыптық билерін сүйемелдеуге бейімделген. Асатаяқ, сылдырмақ бізге көпшілік жағдайда бақсы ойыны арқылы жеткен. Шыртылдауық, сақпан, шың баланың қабілетін дамытуға негізделген ең қарапайым аспаптар болып табылады [4, 8-б.].

IX–X ғғ. кең тараған музыкалық аспаптың бірі үрмелі саз аспабы – сазсырнай болған. Оның ең алғашқы түпнұсқасын 1968 жылы Отырар қаласының орнынан өлкетанушы, тарихшы Асантай Әлімов тапқан. Асантай Әлімовтің Отырардан тапқан сазсырнайын өнер зерттеушісі Болат Сарыбаевтың «Қазақтың музыкалық аспаптары» (1978) және «Отырар» энциклопедиясы (2005) кітаптарында сөз етіледі. Сазсырнай саз балшықтан белгілі үлгідегі қалыпта екі сұлбада жасалып біріктіріледі, кептіріліп, ойықтары ойылып, 960 градус ыстықта күйдіріліп, сыртына глазурь жағылады. Өрнекті алты тесікті үрлеп ойнайтын аспап, саз балшықтан күйдіріліп жасалған. Аспапты күйге келтіру үшін әуелі үрлеуге арналған ойықты сазсырнайдың ерінге тақалатын тұсының оң жағынан сәл солға қарай қиғаштау ояды. Сонда шанақ қуысына бағытталған ауа ішкі ернеуге тиіп толқын пайда болады. Шанаққа тиген ауа толқыны жаңғырып, дыбыс шығады. Дыбысты қажетті биіктікте алу үшін белгілі бір көлемде аспаптың бүйірінен ойықтар жасалады. Ойықтарды сазбалшықпен үлкейтіп немесе кішірейту арқылы дыбыс қуаты төмен не жоғарылатылады [5, 32-б.]. Ол туралы өнер зерттеушісі, ғалым Болат Сарыбаев былай деп жазады: «Отырардан табылған сазсырнай маған жеткізілді. Менгеру әрекетінде ол аспаптан әуелі үш дыбыс шығардық. Екінші октаваның ми-бемоль, фа, соль ноталарына сәйкес. Төменгі ойығын жауып ойнағанда ми-бемоль, соль ойығын жартылай ашқанда фа ал толық ашқан кезде соль ноталарына сәйкес дыбыстар шығады». Болат Сарыбаевтың «Қазақтың музыкалық аспаптары» атты кітабында былай деп жазады: «Сазсырнай аспабын жазушы Дүкенбай Досжанов, Болат Сарыбаевтың музей пәтеріне, Қазақстанның оңтүстігінде орналасқан көне цивилизация орталығы Отырардан өлкетанушы Асантай Әлімовтен әкеп табыс етті. Осыдан кейін «Отырар сазы» фольклорлық-этнографиялық ансамблін құру туралы ой туған екен. Бұл аспаптың кеңінен қолданылуына көп еңбек сіңірген педагог-музыкант Өтебай Сахов болатын. Сазсырнайдың тұсауын кескен халық әртісі Нұрғиса Тілендиев еді. Отырардан шыққан сазсырнайды қайта жетілдірген Отырарлық суретші, керамист Кендебай Қарабалов болатын, оның жасап шығарған осы музыкалық аспабымен кез келген әндерді орындауға болады.

Үскірік – саз балшықтан күйдіріліп жасалған үрлеп ойнайтын аспап. Үскіріктің Әбу Насыр әл-Фарабидің туған қаласы Фараб-Весидж – Зернук, Оқсыз қалажұртынан табылған бір нұсқасы Руханият Әбу

Насыр әл-Фараби музейінің қорында сақтаулы. Музыкалық аспапты өлкетанушы Адасхан Алтаев тауып, өлкетанушы Жұмашев Абдулла арқылы Руханият Әбу Насыр әл-Фараби музейіне сыйлаған.

Сазсырнайдың әл-Фарабидің туган қалажұртынан Адасхан Алтаев тапқан, бір үлгісін өлкетанушы Абдулла Жұмашев Сирия Араб Республикасының астанасы Дамаск қаласындағы әл-Фараби атындағы этно-мәдени орталыққа тапсырған.

Көне музыкалық аспаптарымыздың бірі сыбызғы үні арқылы жан-жануарлардың, адам табиғатының және қоршаған ортаның тылсым сырын өрнектеп келтіреді. Ал, халық аспаптарының бірі жетіген – жеті ішекті көне аспап, ішектері жылқы қылынан тағылатын. Келесі музыкалық аспаптың бірі шертердің сыртқы тұрпаты домбыраға, кейде қобызға келеді. Ішектерінің қыл шанағының ашық мойнының түзу болуы домбыраға жуықтады [6, 49-б.].

Тарихшы-этнограф, өнертанушы ғалым Ө.Жәнібеков қазақ халқының музыкалық аспаптары туралы өзінің «Уақыт керуені» атты кітабында былай деп жазады: халық аспаптары жайлы алғашқы деректер қазақ даласының перзенті, шығыстың әлемге аты әйгілі ғұламасы Әбу Насыр әл-Фарабидің еңбектерінде, X–XI ғғ. бізде болған араб, парсы, европа саяхатшылардың жолжазбаларында кездеседі.

Екінші Аристотель атанған энциклопедист, философ жерлесіміз Әбу Насыр әл-Фараби музыка мәдениетіне үлкен мән беріп, зерттеген. Оның ғылым мен өнердегі үлкен дүниесі оның музыкасы. Музыка теориясына арнап бірнеше еңбек жазған: «Музыканың ұлы кітабы», «Музыка жайлы талдау», «Ырғақтардың классификациясы», «Ғылымдардың шығуы», «Ғылымдардың энциклопедиясы». Әбу Насыр әл-Фараби музыка туралы еңбегіне кіріспес бұрын ертедегі грек оқымыстылары Пифагор, Аристотель, Евклид, Аристоксен, Птолемейдің тиісті еңбектеріне сүйенеді. Оның музыка теориясына арналған үлкен еңбегі «Музыканың ұлы кітабы» деп аталады. Бүкіл әлем зерттеушілері музыка теориясының үлкен кітабы деп бағалаған Әбу Насыр әл-Фарабидің бұл еңбегінің көшірмесі Оңтүстік Қазақстан облысы, Отырар ауданы, Шәуілдір ауылындағы Руханият Әбу Насыр әл-Фараби мұражайында сақтаулы. 1967 жылы Каирда басылып шыққан нұсқасын және арабша қолжазбасын тапсырған фарабитанушы Ақжан Машанов болатын. Ақжан Машанов әл-Фарабиді таныту арқылы қазақ халқының ежелгі музыкалық мұраларын, музыкалық аспаптарын да жария етті, сол арқылы елдің салт-дәстүрін, рухани өрісін, өнерге көзқарасын айқындап берді. Әбу Насыр әл-Фараби өз еңбегінде математикалық тәсілдер пайдаланып музыкалық дыбыстарды тұңғыш қағаз бетіне түсірген. «Музыканың ұлы кітабы» атты трактатында музыканың дыбыс сипаты, оның құрылымы, музыканың жақсы жақтары мен оның тәрбиелік мәнін жан-жақты ашып көрсетеді. Ғұлама ғалым қазақ домбырасына ұқсас аспапты ойлап тауып сол аспапта өзі ойнаған, бір қызығы Әбу Насыр әл-Фарабидің еңбектерінде қазіргі домбыраға ұқсас тамбурлардың бұрын тұрақты және жылжымалы

пернелері болғаны жазылған.

Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейінің қорында сақтаулы тұрған қазақ халқының музыкалық аспаптары домбыра, кобыз, сазсырнай, дауылпаз, шаңқобыз бұлар ұлттық сана-сезімімізді өсіріп, төл музыкалық мәдениетімізді көрсетеді. Оларды жинауға Отырар музейінің қызметкерлері белсене ат салысып, заттарды іздестіру үшін де арнайы экспедициялар ұйымдастырған.

Отырар, Тараз, Ақтөбеде бірнеше жылдар бойы жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында баланың әуездік қабілетін дамыту үшін дүңгіршек, шың, сазсырнай, үшкіріктің табылуы және X–XI ғасырларға жататын Кедерден табылған ойыншы маскасы, Қойқырылған қаласын (ежелгі Хорезм) қазғанда осыдан 2400-дей жыл бұрынғы қазақ домбырасына ұқсас қос ішекті аспап ұстаған әуезшілердің қыш мүсіндерінің табылуы қазақ халқында музыка мәдениетінің дамығанын көрсетеді.

Қазақстан тарихында, қазақ халқының тұрмыс-салтын, мәдениетін, өнерін қалыптастыруда Отырар өркениетінің орны ерекше. Отырар өркениетінің ғылым мен өнердегі жетістіктері – дүниежүзілік ғылым мен мәдениетте өшпес із қалдырған ғұлама бабамыз Әбу Насыр әл-Фарабидің үлкен дүниесі музыка теориясына арнап жазған жоғарыда аталған еңбектерінен, Отырардан табылған әуездік аспаптардан, Құйрықтөбеден табылған ойыншы бетпердесінен, қыш ыдыстардағы өрнектерден көрінетіндігі осы өңірлерде ежелден музыка өнерінің дамығандығын көрсетеді. XIX–XXI ғасырларда өмір сүрген өнер иелері – Мәделіқожа Жүсіпқожаұлы, Майлықожа Сұлтанқожаұлы, Жүсіпбекқожа Шайқысламұлы, Ергөбек Құттыбайұлы, Мырзабек Байжанұлы (Қызыл Жырау), Садуақас Жақашұлы, Балтабай Тебейұлы, Байбосын Күзенбайұлы, Елеусіз Байырбекұлы, Тәушен Әбуова, әлемдік поэзияның алыбы Мұхтар Шаханов, Қазақстанның халық ақыны Әселхан Қалыбекова, айтыскер ақындар Бекарыс Шойбеков, Маржан Есжанова, аса көрнекті сазгер ән жанрының майталманы, Қазақстанның халық әртісі Шәмші Қалдаяқов сынды өнер иелерінің өзі осындай дәстүрдің жалғасы болып табылады.

Әдебиеттер

1. К.М. Байпақов. Қазақстанның ежелгі қалалары. – Алматы: Аруна, 2005. – 196 б.
2. Қазақ бақсы – балгерлері. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 105 б.
3. Тарихи тұлғалар. – Алматы, 2006. – 2 б.
4. Ө.Жәнібеков. Уақыт керуені. – Алматы: Жазушы, 1992. – 8 б.
5. Отырар энциклопедиясы. – Алматы, 2005. – 32 б.
6. О. Бейсенбекұлы. Сазды аспаптар сыры. – Алматы, 1994. – 49 б.